

A retorika mint tudás

Az irodalmi és a politikai beszéd retorikája

Amikor a szólásszabadsággal jogi, gazdasági és szociológiai szempontból vetünk számot, figyelmen kívül hagyjuk érvényesülésének alapvető feltételét, a szólás és a megértés képességét. Akár a hivatalos állami, akár a piaci szereplőkre ruházott jogosultságból származó, akár a nyíltan kierőszakolt, akár az önkéntesen vállalt, akár a politikai, akár a gazdasági cenzúrát vizsgáljuk mint társadalmi intézményt, vélelmezzük, hogy a közlés sikere többé-kevésbé lehetséges; egy olyan koiné használata révén, amelyen a közügyek – vagy legalábbis a mások számára releváns témák – megfogalmazhatók és megvitathatók.¹ Az acentrikus – másképpen: polikontexturális – társadalmakban különös nyomatékot kap az a kérdés, hogy milyen szociolektusok alkalmasak a különféle csoportok, világnézetek, szakmák, megközelítések és szemléletmódok tudásainak, hiteinek, véleményeinek közvetítésére. Nem egy történelmi példa felhozható ugyanis arra, hogy a művészi formanyelvek – főként a metaforikusnak vagy parabolisztikusnak mondott beszédek – kijátszották a zsarnokság hivatalos és nem hivatalos cenzúráját, ám legtöbbször ki sem kellett cselezni azt, elvégre a Leo Strauss-i ezoterikus kódokkal mindössze egy szűk értelmiségi elit kommunikált,² amelynek tagjai személyre szabott – olykor visszautasíthatatlan – ajánlatokkal is hatástalaníthatók, illetőleg féken tarthatók voltak.

Hazánkban a kádári–aczéli titkos fegyvert, az öncenzúrát a demokratikus jelentés-túltermelés hipertrofikus cenzúrája korszerűsítette, amely a piktorális fordulatot követően a közvélemény befolyásolása terén egyre marginálisabb szerepet játszó szubkultúráknak a közösségi médiában terjesztett képretorikai alakzataiban éri el új fejlettségi állapotát. Mivel a modernitáskori magyar eszmetörténetben megőrződött premodern vonás, hogy a szépirodalom, mint afféle kései Francis Bacon-i „historia litterarum” fogta át a máskülönben differenciálódott tudásterületeket, valamint művelői sokáig kitaróan képviselték azt a meggyőződést, hogy – Stefan Collinit idézve – „az irodalmi érzékenység kiváló kiindulópont

a kultúrkritikához”, egyáltalán nem tekinthetjük kivételes egybeesésnek az irodalmi és a politikai mező jókora közös metszetét.³ Nem az irodalom kényszerűen vállalt feladata volt a politizálás, és nem húzódtott be a politikai gondolkodás az irodalmi szöveg fedezékébe; e két szféra nálunk hagyományosan együttműködött, és az irodalmi kánonvíták azonnal átpolitizálódtak, a világnézetileg szembenálló felek pedig rögtön elkezdték kiépíteni irodalmi hátországukat, hogy kultúrharcot folytassanak. Ebből következően elég későn került a tudományos érdeklődés homlokterébe az irodalmi és a politikai retorika stratégiáinak különbsége, ami a hosszú rendszerváltás irodalmi és politikai diskurzusain egyaránt nyomot hagyott: az irodalomtörténet-írás azt tartotta progresszívnek, ha a mű elszakad eszmetörténeti megelőzöttségétől, a politikai gyakorlat pedig azt, ha kidobja léghajójából az értelmiségi politizálás ballasztjait.⁴ Ugyanakkor miként a posztmodern irodalomelmélet (és az irodalomkritikai gyakorlat) a miméziselvű olvasatoktól, a politikai gyakorlat a jogi reprezentacionalizmus állítólagos tehertételétől nem tudott megszabadulni. Az irodalomtudomány és az alkotmányjog-tudomány értelmező műveletei, illetőleg a tudomány keretei között, az értelmezés monopóliumáért vívott ütközetek kiélezték az „irodalmi” és a „politikai” szövegtípusok közötti eltéréseket.

A poétikum és politikum viszonyában elterjedt hiedelmek azon alapulnak, hogy mindkét diskurzusban a másik számít stabilnak, sőt mindkét diskurzus önképének reflexív mozzanatait a másiról alkotott nézet rögzítése teszi lehetővé. A politikai szöveg ekként a jelentéssztabilizáció, a „manifeszt beszéd” példája az irodalomtudósnak, aki ehhez képest mutat rá a nyelvművészeti alkotás poliszematikus jellegére. Ezzel párhuzamosan az irodalmi szöveg „indirekt beszédét” hajlamos a pusztá képzelőerő birodalmába utalni a politikatudós, hogy saját diszciplinájának szövegtudományára mint a kemény tények valóságára tapinthatson rá. Csakhogy az irodalmi szöveg is termel igazságokat a másik, és a politikai szöveg is konstruál va-

¹ Lásd GOSZTONYI Gergely: *Cenzúra Arisztoteléstől a Facebookig. A közösségi média tartalomszabályozási gyakorlatának komplexitása.* Bp., Gondolat, 2022, 38–40.

² Lásd STRAUSS, Leo: *Az üldöztetés és az írás művészete.* Ford. LÁNCZI András, Bp., Atlantisz, 1994

³ GUILLORY, John: *Professing Criticism: Essays on the Organization of Literary Study.* The University of Chicago Press, 2022, 45.

⁴ FALUSI Márton: *Jog és irodalom, haza és háladá a magyar eszmetörténetben.* Bp., MMA MMKI, 2018, 59–117.

lóságot a maga számára. A kétféle szöveguniverzum működésének episztemológiai tétje, hogy kiveszik részüket a közösségformálásból és az identitásrepertoárok kialakításából; egymást pedig kölcsönösen ösztönzik. Mindkét tudásterület sok évszázados retorikai stratégiákra támaszkodik, amelyek beszédaktusaikban a nyelvi normakövetés és normasértés mozzanatait egyeztetik össze.⁵

A fenti dichotómiából arra a következtetésre juthatnánk, hogy ez a retorika kétféle, és e kettő mereven elkülöníthető egymástól. Arisztotelészre szokás visszavezetni azt a leegyszerűsítő tételt, hogy a metaforának egyetlen szerkezete, ám két funkciója van: egy poétikai és egy retorikai. Természetesen nem áll szándékomban elmosni a poétikus és a politikus megközelítések különbségeit, ám e különbségek mibenlétét körültekintően kell kezelnünk. Az irodalom számára a politika a meggyőzés művészete, retorikája így átlátszó és manipulatív; a politika számára az irodalom a gyönyörködtetés művészete, retorikája ennek megfelelően önkényes értelmezésekhez nyit utat. Az egyiknek a másíkról alkotott felfogása azonban önszemléletükre is visszahatott; ami miatt az irodalom „tudományossága” az eszmetörténeti olvasatok kiiktatását hirdette, és a tudományosság fokmérője azon múlt, hogy ez az elvárás milyen mértékben teljesül; a politika „tudományossága” pedig életre hívta azt a fajta alkotmányjogot, amely az irányadó jelentést az alkotmányszövegből operacionálisan hivatott kinyerni. Végző soron mindkét retorikai stratégia retorikaellenes, hiszen az irodalom az egyértelmű jelentésre aggatott szóvirágokat kezdte a kifejezésen érteni (és ezt elnevezte „képviselésnek”), a politika pedig egyre inkább a jogilag be nem csatornázható, ekként a jogállamiság követelményét sértő vagy az ünnepi szónoklatok kellékei közé félretett, üres szócsépléssel azonosította ezt a fronétikus tudást. Érdemes hát röviden áttekintenünk, hogy milyen folyamatok szabták meg ezt az irányt; mindazonáltal ezekkel a folyamatokkal dacolva az irodalom és a politika miként rehabilitálta, nota bene e két diszciplínának miért szükségszerű rehabilitálnia a retorikát.

Kételemek a retorikával szemben

A jelenség, hogy annyi más fogalomhoz hasonlóan, évezredek alatt a „retorika” is jelentésmódosuláson esett át, egyáltalán nem meglepő; ám az ezzel járó – oly ritkán levont – ismeretelméleti és eszmetörténeti konzekvenciák

roppant fontosak mind az irodalom, mind a politika szférájában. A modernitásnak a retorikával szembeni kételye három irányból érkezett. A legismertebb, az episztemológiai minduntalan Platónra hivatkozik, noha a *Gorgiasz* egyértelműen elmarasztaló álláspontjával szemben a *Phaidrosz* jóval megengedőbb; a doxa és az episteme szélsőséges minősítéseihez képest a „jó” és a „rossz” retorika felismerése révén árnyaltabbá válik a megítélése, sőt ne feledjük, hogy a görög bölcselő is rétoriként jeleskedett.⁶

Valódi tárgyi tudás mozgósítása helyett a rábeszélés technikája ebben az összefüggésben, amit a 60-as években Habermas és a frankfurti iskola máig hatóan vitt tovább; és a második, a társadalomelméleti kétely is náluk nyilvánul meg leginkább. Habermas a hermeneutika ideológiakritikai sebezhetőségét hánytorgatja fel Gadamerrel folytatott vitájában, és a racionális kommunikáció jegyében amellet tör lándzsát, hogy – Fehér M. Istvánt idézve – „a dialogikus egyetértést vagy megegyezést a valamely pusztá retorikus vagy stratégiai, azaz manipulatív elért konszenzustól alapjaiban meg kell különböztetni”.⁷ Ennél azonban meghökkentőbb az esztétikai kétely, amely a retorizáltság, vagyis a funkciót kapott nyelvi eljárások, lényegében a szóképek és alakzatok kimerülését diagnosztizálva az objektív, a depoetizáló és az aferenciális kategóriákat az alulretorizáltsággal és a filozofikussággal, a progresszió ismérveivel hozza közös nevezőre, és a valódi szépirodalmi vagy képzőművészeti minőséget az alkotó egyénnek a nemzeti identitás építésében vállalt közösségi szerepét centrumba állító hagyományos szemléletmód meghaladásában látja.⁸ Ennélfogva a nemzeti szemléletmód, az élményszerűség és a referencialitás nemcsak azonos megítélés alá esnek a retorizáltsággal, de annak mintegy járuléka. Gadamer azonban nem kapcsolja szét a meggyőzést és a rábeszélést (szociológiai funkció), valamint a díszítést és a gondolkodást (esztétikai funkció); éppen a hermeneutika és a retorika közös célját, az értelem közvetítését hangsúlyozza, mondván, hogy „a beszélni-tudás és a megérteni-tudás nyilvánvalóan ugyanolyan széles tartományt fog át, és ugyanolyan univerzális jellegű. Az ember mindenről tud beszélni, és mindent, amit valaki mond, meg tud érteni.”⁹ Nyilvánvaló, hogy a retorikának ez az általános irányultsága ébreszt egyre inkább gyanút, és a társadalmi differenciálódás, a specializáció szemszögéből nézve táplálja azt az ellenérzést, amelyet Platón a *Prótagoras*ban a költészet szofista beállítottságának tud be, s filozófusként arra szólít fel, hogy

⁵ KEMÉNY Gábor: *A nyelvi kép mint „rendellenesség”* = Magyar Nyelvőr, 1999, 3. sz., 292–302.

⁶ ADAMIK Tamás: *A retorikai elmélet kezdetei* = ARISZTOTELÉSZ: *Rétorika*. Ford. ADAMIK Tamás, Bp., Telosz, 1999, 11.

⁷ FEHÉR M. István: *Filozófia, retorika, hermeneutika* = Világosság, 2003, 11–12. sz., 26.

⁸ FALUSI Márton: *A rendszerváltás utáni magyar lírapoétikai szemléletmódok, kánonok és divatok* = Uő: *Kultúra arisztokrácia nélkül? Esszék és tanulmányok*, Bp., KMTG, 2019, 72–85.

⁹ FEHÉR M.: *i. m.* (2003), 23.

„félre téve a költőket, a saját magunk erejéből kellene beszélgetnünk, hogy megmérhessük önmagunkat és az igazságot”.¹⁰

Az alapvető probléma tehát, hogy miben mérhető a retorika hordképessége; mit írhatunk le és ismerhetünk meg általa. Arisztotelész logikai és retorikai rendszerét már sokféleképpen elemezték, de annyi bizonyos, hogy az igazság, valamint a vélemény megállapítása között határvonalat húzott: a logikától a dialektikát, a cáfolhatatlan, apodiktikus szillogizmusoktól a valószínűségekkkel foglalkozó topikát és retorikát tárgyalta elkülönítve. Az irodalom szempontjából a fő kérdés mindig is arra vonatkozott, hogy a poétika és a retorika eszközeit számba véve miként tehető különbség közöttük, a politika szempontjából pedig arra, hogy a retorikai és a dialektikai bizonyítás, vagyis a meggyőzés lehetséges módjainak feltárása – túl magán a meggyőzésen – mennyiben vezet el, illetőleg se-

gít hozzá az igazságos és jogszerű ítélkezéshez. Az előbbi a metafora poétikus és retorikus használatának összevetésében csúcsosodik ki.

A *Poétika* a költészet legfontosabb vehiculumának tagadhatatlanul a metaforát, „a szó más jelentésre való áttételét” tartja. „Bár általában igen fontos az említett formákkal, összetételekkel és szokatlan szavakkal helyesen élni, mégis legfontosabb a metaforák használata, mert csak ezt nem lehet másoktól eltanulni, ez a tehetség jele. A jó metaforák használata a hasonló vonások felismerésén alapul.”¹¹ Csakhogy a metafora a *Rétorikában* is kitüntetett szerepet kap. „A metaforát, mint korábban mondtam, rokon, de nem nyilvánvaló dolgokból kell venni, ahogy például a filozófiában ahhoz kell éleseszűség, hogy igen eltérő dolgok között is észrevegyük a hasonlóságot.”¹² Ami poétikusan, az retorikusan is a közhasználattól eltérő, velős és szellemes mondás célja: addig ismeretlen tudásra tehetünk

Albert Rieger,
Forum Romanum,
1905
magánygyűjtemény
© Wikimedia
Commons

¹⁰ PLATÓN: *Prótagorasz*. Ford. FARAGÓ László = Uő: *Összes művei I–III*. Szerk. FALUS Róbert, ford. DEVECSERI Gábor et al., Bp., Európa, 1984, I., 239–240.

¹¹ ARISZTOTELÉSZ: *Poétika*. Ford. SARKADY János
<https://mek.oszk.hu/00300/00315/00315.htm#d823>

¹² ARISZTOTELÉSZ: *i. m.* (1999), 158.

szert általa; végső soron valamiféle igazságra – még ha nem is olyasfélére, mint a logikai igazság. Nem véletlenül határozta meg ekképpen a metaforát a művészetfilozófus Arthur C. Danto: „Ha *a* metaforikusan *b*, akkor kell lennie valamilyen *t*-nek, amire igaz, hogy *at*-hez viszonyítva ugyanaz, mint *tb*-hez viszonyítva. A metafora tehát egyfajta elliptikus (kihagyásos) szillogizmus lenne, egy hiányzó terminussal, ennél fogva enthümémikus következtetéssel.”¹³ Tudvalevő, hogy az enthüméma és a példa az arisztotelészi retorika logoszáinak két fő érvváltozata, és amikor a metaforát enthüméma, azaz csonka szillogizmus gyanánt definiáljuk, mindjárt elbizonytalanodunk a „poétikus” és a „retorikus” beszédaktusok világos elválasztását illetően. Ha pedig a topikus bizonyítási eljárást vetjük össze a retorikus szövegalkalakkal, tovább bonyolódik a helyzet, hiszen nyilvánvalóan másfajta műveletet végzünk, amikor toposzokhoz, és megint mást, amikor enthümémához, gnómához vagy példához folyamodunk, ám egyik esetben sem pusztán a meggyőző erő növeléséről van szó, hanem az argumentáció felkutatásáról is.

Ezt a hagyományt folytatja Cicero is, amikor retorikaelméletében az inventiót és a dictiót, a rest és a verbát, irodalmiasan fogalmazva a tartalmat és a formát, vagy – Quintilianusszal szólva – az utilét és a dulcét egyaránt az ékesszóláshoz sorolja.¹⁴ Számára a szónok tudása társadalom- és jogbölcseleti megfontolásból sarkalatos: műveiben újra és újra visszatér a tökéletes szónok ismérveinek taglalására, mert az ő republikánus etikája a közjó előmozdításának legfőbb instrumentuma. A szónok széles körű ismeretei, jártassága, tapasztalata, elmélyültsége mintegy magában foglalja a filozófusét, de annál többet is nyújt, amiért a szemlélődő életen túllépve a tevékeny élet gyümölcseiből is szakít, hiszen „átlátja minden dolog természetét, az emberek erkölceit és indokait”.¹⁵ Róma tökélyre vitte ezt a művészetet vagy technét, más szóval arst, ahogy Cicero fogalmaz: „miután uralmunkat minden nép fölött megszilárdítottuk”.¹⁶ Miért kevesebb a jó szónok, mint a jó költő, ha az előbbi nyelve közelebb áll a közhasználatához, míg az utóbbiiban a „mindennapi beszédmódtól és nyelvszokástól” eltérőt értékeljük? A jó költészet ugyanis „a tudatlanok belátásától és felfogásától” távol esik, a jó szónoklat viszont egyértelműbbnek látszik, ám „kétségtelenül nagyobb valami ez annál, mint ahogy az emberek gondolják; és több művészetből és elfoglalt-

ságból áll össze”, mert az orátornak „minden jelentős terület és minden tudomány ismereteivel” fel kell vértéznie magát.¹⁷ Cicerónál semmi sem annyira égető probléma, mint a szónok nyelvhasználatának ismeretelméleti státusza. „Miközben én megengedem nekik [a filozófusoknak], hogy félreeső zugaikban időtöltés céljából ezekről a dolgokról értekezzenek [a morál és az államélet nagy kérdéseiről], azt azonban a szónokra ruházom és bízom, hogy ugyanazokat a témákat, amelyekről azok valamiféle egyszerű és szegényes stílusban vitatkoznak, elragadóan kellemes és fennkölt stílusban fejtsse ki.”¹⁸

Ez a stíluskérdés mindazonáltal mélyen összefügg a költészettel, amely éppen a nyelvi norma megsértése, tehát performatív aktusok révén juthat valamiféle igazság közelébe. A *szónokról* című dialógus egyik szereplője, Crassus egyenesen így érvel: „Közel áll ugyanis a szónokhoz a költő, ritmus tekintetében kissé kötöttebb, a szavak használatában azonban szabadabb; a díszítés sok nemében pedig társak, majdhogynem egyenlők. Abban pedig bizonyára szinte azonosak, hogy semmiféle szabály nem írja körül vagy határozza meg azt a jogukat, hogy szabadságukban áll azonos képességükkel és szóbőségükkel elbarangolni arra, amerre akarnak.”¹⁹ Felvetődik itt a szólás-szabadság korlátozásának lehetősége és kívánalma, hiszen közkeletű vélekedés, hogy a nyitott műalkotások szemantikai tartalmának áttételes és fiktív aspektusai sokkal nehezebben válnak jogi ténnyé, mint a szónoki persuáziónak a társadalmi kommunikációban amúgy is nagyobb mozgósítóerővel rendelkező esetei. De mi van akkor, ha a nyelvi műalkotás egynémely darabjának egy bizonyos, a használat során kikristályosodott és a közbeszédet alapvetően tematizáló konnotációja általános érdeklődésre tart számot? Mi a helyzet akkor, ha a műalkotás tropológiai szerkezete nem a Paul de Man-i, hanem az arisztotelészi felfogás szerint értett retorikai karakterét domborítja ki; és e karakter vajon inkább a mű sajátja, vagy inkább az értelmezői közösség konstrukciója?²⁰ Vajon a nyelv-művészet belső tényezője, hogy csak szűk kör számára hozzáférhető, s e szűk kör szükségképpen képviseli a többértelműség, a stabilizálhatatlanság kifinomult arisztokratizmusát? Cicero számára a morális helyességet, az etikai helytállóságot a „megítélés”, az arisztotelészi dialektika mellett a „feltalálás” előbbre valóságát hirdető topika „helyei”, elsősorban pedig a jogi toposzok garantálták.²¹

¹³ DANTO, Arthur C.: *A közhely színévaltozása. Művészetfilozófia*. Ford. SAJÓ Sándor, Bp., Enciklopédia, 2003, 138.

¹⁴ ADAMIK Tamás: *Bevezetés = CICERO összes retorikaelméleti művei*. Ford. ADAMIK Tamás et al., Pozsony, Kalligram, 2012, 39.

¹⁵ CICERO: *A szónokról*. Ford. ADAMIK Tamás = CICERO: *i. m.* (2012), 259.

¹⁶ Uo., 206.

¹⁷ Uo., 206–207.

¹⁸ Uo., 219.

¹⁹ Uo., 222.

²⁰ DE MAN, Paul: *Szemiotika és retorika = Uő: Az olvasás allegóriái*. Ford. FOGARASI György, Szeged, Ictus, JATE, 1999, 23.

²¹ CICERO: *A helyek (Topica)*. Ford. KISDI Klára = CICERO: *i. m.* (2012), 691–723.

Kísérletek a rehabilitációra

Hosszú út vezetett odáig, hogy Paul de Man a retoricitást a dekonstrukciós módszertan részeként írta le. De még a dekonstrukció törekvése is megegyezik a többi értelmezési metódusával, hiszen mindegyik közös célja, hogy az okkultizmus, a miszticizmus és a gnózis csábításának ellenszegülve a szövegek szabadságát biztosítsa a hagyományban. A nyelvfilozófia felemelkedésének hajnalán Cassirer is felismerte, hogy „a dolgok közvetlenségénél is jóval kevésbé ragadhatja meg a nyelv az élet közvetlenségét [...] Ezért a nyelvi is csak ott kezdődik, ahol az érzéki benyomáshoz és az érzéki affektushoz fűződő viszony megszőnik.”²² Márpedig a költő – adja közre mégoly szubjektív élményeit is – ugyanazt a nyelvet veszi igénybe, mint a politikus – megszólalása legyen mégoly efemer; adott helyhez, időhöz, kihíváshoz kötött. Frege úttörő megállapítása, hogy a tulajdonnévvel jelölt tárgy és a hozzá kapcsolódó szubjektív képzet között, „közbülső helyet foglal el az értelem.”²³ A költészet és a retorika kísérleteit ő is azonos szinten tárgyalja, s „színezeteket”, „árnyalatokat” emlegetve az „emberi képzetalkotás rokon vonásai” és a képzetek konkrét személyességének közvetíthetlensége révén e két tudásfajta számára is a nyelv episztemológiai határait jelöli ki,²⁴ amit a szemiotológia a későbbiekben a végletekig kiaknázott.

Frege a műélvezettől idegennek tartja az igazságkritérium tudományos igényét, ami nála nyilvánvalóan igaz a költő és a szónok előadásmódjára is. Könnyű belátnunk azonban, hogy a nyelvi jelek értelmezésének sematizációja, amelyet a strukturalizmus olyannyira áhított, nem sok sikert hozott a tudományos vizsgálódásoknak. Annyit azonban mindenképpen alátámasztott, hogy a valóság leképezése során a mimézis minduntalan átalakításokat – mondhatnánk: metamorfózisokat – foglal magában, és amikor Morawski a mimézis tipizálását azzal összegzi, hogy „az ábrázolás skálája egyik megfogalmazásban sem engedi meg a mimézisnek a valóság pusztán másaként való értelmezését”,²⁵ nem csupán a nyelvművészeti alkotásokat jellemzi. Nyelv és valóság viszonya „a társadalmi kommunikáció terében”²⁶ sem az irodalmi, sem a politikai, sem a jogi szöveg esetében nem tér el ettől a sémától, amelyet S. J. Schmidt frappánsan tesz közzé. „A valóság létrehozásának (konstitúciójának) ez a korlátozó azono-

sítás és nyelvi jellemzés révén megvalósuló folyamata röviden így írható le: a nyelv vagy jel segítségével megvalósuló konstitúció tudattartalmak teljes formálásának csak egyidejű kijelentésekben meghatározandó logikaivá tevő folyamata, ahol is nem a nyelvi formát szabjuk hozzá egy magánvaló és a nyelvtől függetlenül megismert dologhoz, hanem ahol az azonosító jellemzés aktusában még egy formálandó valami is interszubjektív gyanánt jelenik meg, az interszubjektív közlés alkotórésze lesz.”²⁷

De kanyarodjunk vissza a retorika mibenlétének firtatásához; azon belül is a metafora episztemológiájához. Honnan származik a metafora pejoratív jelentése? Becsmérlése két előfeltételezést fogad el: 1. a metafizika keretén belül vizsgálható retorikai alakzat; 2. a retorika nem a valóság megismerésének eszköze: amennyiben szónoki, érvelése a tudomány követelményeinek nem tesz eleget, amennyiben pedig költői, a filozófia és a filozofikus irodalom színvonalától marad el, mert az élményszerű szavakba öntésére szorítkozik. Heidegger Arisztotelész-elemzése egészen más megvilágításba helyezi a *Rétorikát*. Bacsó Béla *Retorika mint hermeneutika* című tanulmánya címében is összefoglalja, hogy „Arisztotelészt értelmezve Heidegger végül is azt mutatta meg, hogy a retorika a konkrét jelenvalólét értelmezése, magának a jelenvalólétnek a hermeneutikája.”²⁸ Ám az áttörést, a retorika részletekbe menő felülvizsgálatát Paul Ricœur 1975-ös és Chaïm Perelman 1977-es könyvei hozták el.

Ricœur *Az élő metafora* fejezeteiben hosszasan bibelődik a metaforával, és fölelevenítve a legfontosabb megközelítésmódokat, annak diskurzusjellegét, szemantikai esemény mivoltát emeli ki: egy interakciós hálózatban új szemantikai helytállóságot keletkeztet, értelemelmozdulást hoz létre. „Észrevenni, szemlélni, meglátni a hasonlót: nemcsak a költőnél, de még a filozófusnál is ez lesz a metaforának tulajdonítható zseniális tett, amely a poétikát az ontológiához kapcsolja”²⁹ – olvassuk a francia filozófusnál. Új viszonyba kerül a beszélő a metafora révén a valósághoz; úgy, hogy a korábbi viszony többé nem állítható vissza. Ricœur dialektikus folyamatként ismer rá erre a típusú nyelvhasználatra, amely a helytelenséget és a helytelenség redukcióját is implikálja, ennél fogva egy új létmódot tesz láthatóvá. A metafora „mint eredendő hozzátartozásunk a világhoz” megnyitja a nyelvet a tapasztalat előtt, hogy az értelmezés racionális művelete

²² CASSIRER, Ernst: *A szimbolikus formák filozófiájából = A jel tudománya. Szemiotika*. Szerk. HORÁNYI Özséb, SZÉPE György, ford. ANTAL László et al., Bp., General Press, 2005, 93.

²³ FREGE, Gottlob: *Az értelem és a jelentés vizsgálata* = Uo., 103.

²⁴ Uo., 105.

²⁵ MORAWSKI, Stefan: *Mimézis* = Uo., 319.

²⁶ SCHMIDT, Siegfried J.: *Bevezetés egy szövegsemantikai irodalomtudományba* = Uo., 332.

²⁷ Uo., 335.

²⁸ BACSÓ Béla: *Retorika mint hermeneutika = Világosság*, 2003, 11–12. sz., 90.

²⁹ RICŒUR, Paul: *Az élő metafora*. Ford. FÖLDES Györgyi, Bp., Osiris, 2006, 47.

John Trumbull,
A függetlenségi
nyilatkozat,
1819
Capitolium,
Washington,
D. C.
© Wikimedia
Commons

„kimeríthesse”.³⁰ Van tehát esélye annak, hogy a metaforára a metaforán kívülről tekintsünk, de a „képzlet lendülete” az elsődleges dinamizáló erő. A metaforikus kijelentés nem helyettesíthető vagy lefordítható; információt hordoz. Megkettőzött referenciája alapján Ricœur a metaforát a „van” kopulájának feszültségébe sűríti: „A »-nak« lenni annyit jelent, mint lenni és nem lenni.”³¹ A referencia szemantikája elfedi ezt a paradoxont, amely mindazonáltal a metafora lényege. Ricœur egyetértően idézi I. A. Richardstól és Whateley érsektől, hogy „a retorika valójában az a filozófiai diszciplína, amely a nyelv használatára vonatkozó alaptörvények mesteri tudására törekszik”,³² Jakobsontól pedig, hogy „a költészet nem abból áll, hogy a diskurzushoz retorikai díszítések is járulnak: a diskurzusnak és valamennyi részének teljes ártértekkelését foglalja magában”.³³

Ricœur a „metaforikus igazság” konstitúciójához az Új Kritika és az új retorika nézőpontjainak szigorú analí-

zisével jut; Max Black tézisének idézve például kifejti, hogy „a metafora a valósághoz való viszonyában azt képviseli a költői nyelvhez, mint amit a modell a tudományos nyelvhez képest”;³⁴ s mindkettő lényege a felfedezés és a képzlet, nem pedig a bizonyítás logikája. A poétikai és a retorikai funkció csakis akkor különbözik egymástól, ha egymás ellentétei: az utóbbi díszít, az előbbi „a valóság újraleírására törekszik”;³⁵ vagyis a metaforának minden, az ornamentális funkcionál mélyebb, eredendő kapcsolata a valósággal – így a klasszikus retorika is – igazságértékű. „A metafora így tehát egy olyan cserefogalmat létesít a költő és a világ között, amelynek köszönhetően az egyéni élet és az egyetemes élet együtt növekedik.”³⁶

Perelman *A retorika birodalmában* nem annyira a metafora analízise, mint inkább a történeti fordulatok felől jut ugyanarra a következtetésre, hogy „az ókori retorikával szemben a klasszikusnak nevezett retorika az alakzatok retorikájává csökevényesedett”,³⁷ ami oly sokáig torzította

³⁰ Uo., 447.

³¹ Uo., 448.

³² Uo., 117.

³³ Uo., 216.; vö. JAKOBSON, Roman: *Nyelvészet és poétika = Uő: Hang – Jel – Vers*. Szerk. FÓNAGY Iván, SZÉPE György, ford. BARCZÁN Endre et al., Bp., Gondolat, 1972, 229–276.

³⁴ Uo., 353.

³⁵ Uo., 363.

³⁶ Uo., 366–367.

³⁷ PERELMAN, Chaïm: *A retorika birodalma. Retorika és érvelés*. Ford. MAJOR Hajnalka, Bp., Tinta, 2018, 10.

el a róla alkotott képet. Petrus Ramus tévedéséig követi nyomon mindezt, aki nevezetes tanügyi reformjának kézikönyvében, 1555-ben a retorikát az ékes beszéd, az „*elocutio*” címszó alatt tárgyalta; a megismerés két eszközét, az analitikát és a dialektikát, vagyis az igazság és a vélekedések tereínait – amelyekbe az *inventio* és a *dispositio* is tartoznak – pedig tőle különválasztotta; és a későbbiekben így állandósult a trivium három tudománya: a grammatika, a dialektika és a retorika.³⁸ Perelman kulcsfogalma az átfogó ismerettárgy státuszát tanúsító metabolé, a nézőpontváltás, amely mintegy ernyőként borul a nyelvi normaszegés és redukciójának valamennyi módozatára, hiszen „a nyelv hatásához és felidéző erejéhez való visszatérés teremti meg az átmenetet a retorika mint a meggyőzés művészete és a retorika mint az irodalmi kifejezés technikája között”.³⁹

Nem csupán Petrus Ramus, de a karteziánus gondolkodás kritikája is ez egyúttal. Descartes ugyanis mintegy előfutára volt mindannak, amit a logikai pozitivizmus és a strukturalizmus szélsőségesen képviselt, s amit Polányi Mihály híres traktátusa, a *Személyes tudás* elkötelezetten bíralt: a tudás személytelenül jegecesedik ki, indukció vagy dedukció útján.⁴⁰ „A törekvés egy olyan filozófia kidolgozására, amelynek minden tézise vagy evidens, vagy kényszerítő erővel bizonyítható, azt eredményezi, hogy minden argumentáció kiküszöbölhetővé, a retorika mint a filozófia eszköze pedig elutasíthatóvá válik.”⁴¹ Az új retorika merészen szembehelyezkedett ezzel a mechanikus állásponttal, amelyet mindazonáltal azóta sem taszított le a trónról. De vajon a minden impulzust velejéig átható mediatizáció idején hogyan is gondolhatnánk, hogy létezik a valóságábrázolás, a megfigyelés és az érvelés egyetlen üdvöztető, objektív módszere, amelyhez viszonyítva a retorikai alacsonyrendű, illetőleg amely a retorikai nullfok átlátszó beszédmódjában lakozva „csupán” gondolkodik? „Mivel a valóság leírásának nincs egyetlen és tökéletesen adekvát módja, amelynél minden más mód csak hamisítás és torzítás lenne, a beszéd anyagának és formájának szétválasztása nem valósítható meg olyan egyszerű módon, mint ahogyan a klasszikus gondolkodás elképzelte.”⁴² Perelman azt jósolta, hogy vállalkozását, „amely korunkban elkerülhetetlenné vált”, a jogászok fogják segíteni, akik évszázadok alatt a szervezett közösség konszenzusát megalapozó, „észszerű jog” elméletét dolgozták ki; s mint

a későbbiekben röviden kitérünk rá, jogbölcselettel is foglalkozott.⁴³

A jogi retorika polifóniája

Vessünk hát egy pillantást a késő középkori skolasztika dialektikus gondolkodására, amely a római jog mintáiba – tógájának gyűrődéseire – rendeződött. Ez – Frivaldszky János megállapítása szerint – „kontroverzián alapuló természetéből fakadóan a dialektikus érvelési módot a leginkább kiteljesítve nemcsak episztemológiai példát szolgáltatott más tudományoknak a valóságfirtatás mikéntjére, hanem a jogászok maguk is az igaz és a hamis megkülönböztetésének a legmagasabb szintű művészetét gyakorolva, törvényértelmezésükben mindig tekintettel voltak a méltányosság mint a teljesebb igazságosság szempontjaira, amelyet a dialektikus érvelés diszkurzív eszközeivel kerestek”.⁴⁴

A XIII. századig Arisztotelésznek a szillogizmust tárgyaló munkáit, az *Első* és a *Második Analitikát*, a *Topikát*, valamint a *Szofisztikus cáfolatokat* nem fordították le latinra; a dialektika a logikával volt azonos, a jogot pedig a trivium, az *artes sermonicales*, tehát a beszéd művészetének körében oktatták. A glosszátorok a *distinctio* és a *Corpus Iuris* szöveghelyeire vonatkozó *quaestio* módszerét alkalmazták, amelyben a jogi, a teológiai és a filozófiai tudás rétegei úgy keveredtek össze, hogy a fogalommagyarázat nem vált egyeduralkodóvá, pontosabban nem játszották ki azt a vitatkozással szemben.⁴⁵ A XII. század végén, a teljes *Organon* lefordítása után következett be a fordulat, amely a régi *logica vetusta* megkülönböztette a *logica novát* (*logica modernát*). Frivaldszky meglátása szerint azonban a szillogizmusok tanának térnyerését nem értékelhetjük a korábbi, viszonylag szabad érveléssel való radikális szakításnak, és John of Salisburyre hivatkozva állítja, hogy nem tekinthetjük az „axiomatikus rendszerépítést”, a *mos geometricus* világképcsíráinak.⁴⁶ Addig, amíg a glosszátorok ódzkodtak az „absztrakt fogalomtól” és a „definíciós tudástól”, a XIII. század közepétől a kommentátorok a deduktív szillogizmusok használata révén, „az arisztotelészi tudományos szellemében felfogott *principum proprium* értelmében” fejlesztették hermeneutikájukat.⁴⁷ Ám Frivaldszky is megjegyzi, hogy egyrészt ettől már a XV–XVI. században is sokan berzen-

³⁸ Uo., 19.

³⁹ Uo., 51.

⁴⁰ POLÁNYI Mihály: *Személyes tudás. Úton egy posztkritikai filozófiához*. Ford. PAPP Mária, Bp., Atlantisz, 1994

⁴¹ PERELMAN: i. m. (2018), 173.

⁴² Uo., 55.

⁴³ Uo., 178.

⁴⁴ FRIVALDSZKY János: *Jogtudomány és diszkurzivitás a középkorban*

a kortárs olasz jogfilozófiai kutatások fényében = Iustitia kirándul. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből. Szerk. FEKETE Balázs, H. SZILÁGYI István, KÖNCZÖL Miklós, Bp., Szent István Társulat, 2009, 230.

⁴⁵ Uo., 251.

⁴⁶ Uo., 243.

⁴⁷ Uo., 267.

kedtek, másrészt még a kommentátorok sem kívánták meghaladni a római jogi regulákat és az azokon alapuló természetjogi aequitast. E gondolatmenetet – mutatis mutandis – könnyűszerrel tovább vihetjük, hiszen bőségesen ad munióit a kortárs liberális legalizmus jogpozitivizmusával szemben, amely a jogot objektívan kiszámítható normarendszernek állítja be, a jogi döntéseket pedig a szubszumpciós logikának vetné alá. Vajon a jogi hermeneutika és a jogász érveléstechnika, amely mindvégig kölcsönhatásban állt az irodalmival – bármit is értettek akkor és ott irodalommon –, a modernitásban és a posztmodern állapot, majd a posztmodern utáni folyamatos jelen idején meghaladta-e a glosszátorok és a kommentátorok ismeretelméleti disputáit? Nyilvánvalóan nem.

A retorikai gyakorlat mibenléte körül forgó szakmai diskurzus újra és újra örvénybe rántja a közösségeket, valahányszor a szabályok ellentmondásossága/koherenciája és a versengő jogelvek egyenlősége/hierarchiája ügyében kell letennie voksát; akkor is rádöbben a jog ars jellegére, ha közmeggyőződés szerint a modernitás végre tudatára ébredt scientia jellegének, és a bizonyítékokat mérlegelve egyszer s mindenkorra megnyugtatóan zárta le az erről szóló vitát. Ám nem csupán a jog és a költészet retorizáltsága mozgat komoly téteket, bár esetükben a probléma szembeötlőbb, hanem a filozofikus nyelv is; elvégre a retorikában hág tetőfokára a par excellence nyelvi kérdés. Rüdiger Bubner *A dialektika mint topika* című könyvében tesz kísérletet ennek demonstrálására. „Tulajdonképpen az argumentációs művészet képviseli a filozófia módszerét, amennyiben a filozófiai kérdések alapvető karaktere, hogy ezek megválaszolására még nincs kész receptünk, és ha a »módszerről« beszélve a tárgy (amely normális esetben kijelöli a metódizálás irányát) specifikációja esik.”⁴⁸ Csakugyan nehéz napirendre térni afölött, hogy ez a módszer veszélyezteti a demokratikus jogállamok jogbiztonságba vetett hitét, és pedig nem a többség zsarnokságával vagy a hatalmi ágak összefonódásával, hanem a nyelvi működés – így az alkotmányszöveg – inherens performatív ellentmondásaival.

Paradox helyzet, hogy a juriszprudencia a „nincs kész receptünk” okozta tanácstalanságot hitelességi válsággént éli meg, ugyanakkor az irodalomelmélet számára éppen itt veszi kezdetét a munka, mert ízlésítélete a retorizáltságot az esztétikai funkció ellenében ható tényezőként ismeri fel. Éppen a filozofikusságnak normatív erő kölcsönző irodalomelmélet viseltetik ellenszenvvel a retorika iránt, holott Bubner a következőképpen fogalmaz. „A nyelvi

rend a maga nem tematikus potencialitásában, minden reflexió előtt tartalmazza azokat a lehetséges nézőpontokat és perspektívákat, amelyeket esetről esetre érvekké formálhatunk. A topika helyei valami olyasmit neveznek meg, mint a nyelvben benne rejlő kategóriák, amelyeket még nem is ismerünk, amelyeket azonban minden további nélkül át tudunk venni, ha argumentatív módon felkínálják őket nekünk, mert a rendező funkciójukat alapján véve már régóta ismerjük.”⁴⁹ Mégsem csupán az irodalom viszolyog a retorizáltságtól, hiszen a jogtudomány – főként pedig az alkotmányjog-tudomány – egy olyan értelmezési hagyomány megalkotásában érdekelt, amely a többgenerációs emberi és állampolgári jogokat a határozathozatalokban kötelezően érvényesítendő elvek és formulák rendszerébe foglalja; s ez az alapjogi katalógus mintegy hatályon kívül helyezi a toposzok és locusok, trópusok és alakzatok katalógusává silányított retorikát. A bírót „szubszumálóautomataként” tételező jogi szemléletmód ugyan történetileg szélsőséges esetnek számít, a jogalkalmazás a törvényi és a történeti tényállás között szükségszerűen képződő hermeneutikai puffer aggályait mindig a különféle jogrétegek komplexitásának látens redukciójával oszlatja el. Az alkotmányjog hajlamos úgy viselkedni, mintha a jogtudomány operacionalizáltságát a politikum retorizáltsága veszélyeztetné, s még ha jog és morál heteronómiáját nem is fogadja el, úgy vélekedik, hogy a szillogizmusok zárt rendszerét a politikai érvek nem a méltányosság vagy a társadalmi igazságosság, esetleg a jogállam szociális értékhorizontjának fényében törlik fel, hanem a nyers erőszakot tevő autokrata parancsára, amelyet a gátlástalan szofizmus maszkíroz vonzóná a médiában.

A „political constitution” fogalmát bevezető Ronald Dworkin liberális legalizmusa a legjobb példa arra, hogy a retorizáltság, a jogi dialektika elutasítását miként szokás összekötni a jog értelmét adó politikai moralitás elveinek meghatározottságával. Dworkin Eugen Ehrlich szabadjogi mozgalmára „jogi nihilizmusként” tekint, és bírálja John Hart Elyt, aki szerint a bíró feladata nem az értelmezés, hanem a régi szöveg megváltoztatása, egyfajta „jogtalálás”.⁵⁰ Jogfilozófiájának centrumában annak felismerése áll, hogy a jogállamban nemcsak törvények alatt („under law”), hanem elvek alatt is („under principles”) egyesülnek az emberek, amely az amerikai jogi-politikai gondolkodás legmerészebb vonása: a szabály (rule) megmondja, mit igen és mit nem, míg az elv (principle) csak „többé-kevésbé” alapon igazít el.⁵¹ A dworkini morális

⁴⁸ BUBNER, Rüdiger: *A dialektika mint topika. A racionalitás egy életvilágbeli elméletének építőkövei*. Ford. WEISS János, Bp., Typotex, 2020, 74.

⁴⁹ Uo., 78.

⁵⁰ DWORKIN, Ronald: *Freedom's Law: The Moral Reading of the American Constitution*. Oxford, Oxford University Press, 1999

⁵¹ DWORKIN, Ronald: *The Model of Rules = The University of Chicago Law Review*, 1967, No. 1., 14–46.

értelmezés („moral reading”) során a bírák „a múlttal és a jövővel együtt ítélkeznek”, afféle láncszemek – a hagyomány folyamatát ezzel a metaforával is jeleníti meg a jogfilozófus: „chain-writing”.⁵² Valamennyi döntéshozatal szituatív módon vet számot azzal, hogy mi a kérdésessé tett alapjog erkölcsi értelme, s hogy azt az alkotmány tartalmazza-e, avagy sem. Ugyanakkor Dworkin előfeltételez egy fejezetről fejezetre készülő, teleologikus narratívájú regényt, a jogok kiterjesztett értelmezésének „broad storyját”, amelynek szellemében mindig egyetlen helyes választás képzelhető el; számára tehát a morálfilozófia eltakarja a retorizáltságot, hiszen a joganyagból az előzetesen adott értéktartalmak kinyerését szolgálja: a jog tehát mintegy az erkölcsi politizálás tudományos eszköze.

Perelman voltaképpen ezzel ellentétesen koncipiálja a jogi érvelést. *Igazságosság és ész* című tanulmányában a gyakorlati ész kérdéseire keres válaszokat, és az érvelés racionalitásának mértékét kívánja meghatározni.⁵³ Az igazságosság felfogásait sorra véve arra a következtetésre jut, hogy az igazságosság tökéletes rendszerének megalkotása lehetetlenség, mert bár formális értelemben mindig dedukálható a premisszaként választott értéktelezésből a konkrét helyzetben alkalmazandó igazságos döntés, ez megmarad a normatív rendszer keretein belül, amelynek alapja mindig egy nem dedukálható, önkényes elem. Igazságosság csak mint formai igazságosság van jelen a jogrendszerben, és a szabályszerűség követelményével azonos.

Az alkotmány igazságos téziseiből mint alapértékekből – vihetjük tovább Perelman gondolatmenetét – sem dedukálható valamennyi alkotmánybírói határozat, amelyek ily módon topikus okoskodások, különféle toposzok kollíziójának feloldásai (például „véleménynyilvánítás szabadsága” versus „emberi méltóság védelme”); s akkor is egy bizonyos hallgatóság előtt méretnek meg, amikor a szükségességi és arányossági teszt mint az univerzális meggyőződés az irányadó. Joglogikailag egy sajátos bíróközpontú rendszert feltételez Perelman, ahol a bírónak akkor is döntenie kell, ha nincs megfelelő jogszabály: nem formális bizonyítási eljárások (demonstráció), hanem az érvelés (argumentáció) dialogikus útján jutva eredményhez az ügyben meghallgatott felek argumentumait köteles elsősorban figyelembe venni, s ítéletét ezekkel is szükséges verifikálnia a méltányosság (equity) jegyében.⁵⁴ A valóban, tehát tartalmilag igazságos döntés mindig eseti;

imígyen pedig az elvek, a toposzok relatíve meghatározott szemantikáján múlik. „Ha mindez igaz, egy bizonyos filozófia ismérvei, értékei és szabályai nem hoznak létre feltétlen és személytelen értékeket és igazságokat.”⁵⁵ Elkerülhetetlen igazságtalanságba torkolna, még a jogalkotónak a társadalmi folyamatokat befolyásoló eredeti, érdekkiegyenlítő céljával sem lenne összhangban, ha a bírók minden döntést egy abszolútnak feltételezett, magától értetődően észszerű rendhez igazítanának, amilyent például John Rawls munkált ki *Az igazságosság elméletében*.⁵⁶

Az irodalomkritika és az ismeretelmélet

Érdemes a jogi argumentációval összevetnünk az irodalmi; a jogi ítélkezésmélet természetével az irodalmi ízléskérdéseket. John Guillory az amerikai irodalomkritika fejlődését, szerepváltozásait szemügyre véve a történeti látásmódtól és a filológiától való önállósodását retorikai aspektusból is vizsgálja; korunkat pedig „posztretorikainak” („postrhetorical condition”) hívja.⁵⁷

Az irodalomkritika sajátos nyelvezetet és módszertant dolgozott ki a két világháború között az Új Kritika mozgalmának köszönhetően, s ezt az irányzatot kívülről támogatva Joseph Schumpeter, aki a *Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia* című könyvében (1942) a társadalomkritikus irodalomértés iránti bizalomvesztésből fakadóan a társadalomtudományoknak a humántudományok fölötti tekintélyét hirdette.⁵⁸ Vajon mi hatalmazza fel egy szöveg kritikusát, hogy egyúttal a társadalmat is kritikával illesse? Ám Schumpeter felvetését könnyedén átfordítjuk: vajon kiküszöbölhető-e az irodalmi nyelvhasználat társadalmisága, ha ugyanazt a nyelvi médiumot veszi igénybe, mint a politika? Nem mindegy természetesen, hogy a tükrözélmélet és a pozitivizmus, valamint a (szocialista) normativizmus naivul reflektálatlan nyelvfilozófiai előfeltevéseiből indulunk ki, vagy eleve és folyamatosan problémává tesszük a nyelv működését és hordképességét.

Hazánkban ez a premodern humánértelmiségi attitűd – amely legfeljebb recepciójában naiv, ám nem ars poetica-jában! – ugyan sokkal tovább maradt érvényben, mint az Egyesült Államokban, ám tévednénk, ha a historia litterarum szövegkezelési és retorikai hagyományának XX. századi manifesztációját csupán a népi mozgalom vagy az úgynevezett demokratikus ellenzék közép-európai

George Grosz,
Republikánus
automaták,
1920
MoMA,
New York
© Wikimedia
Commons

⁵² DWORKIN, Ronald: *Law's Empire*. Cambridge (MA), Harvard University Press, 1986, 229.

⁵³ PERELMAN, Chaïm: *Justice and Reason = Uő: Justice, Law, and Argument. Essays on Moral and Legal Reasoning*. D. Reidel Publishing Company, Dordrecht, Holland, 1980, 66–76.

⁵⁴ Uo., 73.

⁵⁵ Uo., 74.

⁵⁶ PERELMAN, Chaïm: *On the Justice of Rules* = PERELMAN: *i. m.* (1980), 44–54.

⁵⁷ GUILLORY: *i. m.* (2022), 143–407.

⁵⁸ Uo., 46.

megkésetttségének tulajdonítanánk. Morus Tamás szatírájának (*Utópia*) jelenléte – és egyáltalán a szatirikus világkép – nemcsak a Bessenyei György (*Tariménes utazása*) és Szathmári Sándor (*Gulliver utazása Kazohiniában*) államregényeinek keletkezése között eltelt majdnem másfél évszázad magyar eszméletét mutatja meg sajátos értékvilágában, de például az angolszász diskurzusokra is rávetül. A kései XVII. században önálló irodalmi műfajként felbukkanó kritika retorikájában később is tovább őrizte a politikai közösség megítélésének igényét – a mű megítélésén keresztül. *Utópiájában* Morus Tamás nem határolta volna el – hiszen e fogalmak az idő tájt nem is léteztek – a társadalomtudományost, a szépirodalmi és a filozofikust, s jószereivel az 1920-as évekig kellett várni, hogy T. S. Eliot nyomdokain haladva I. A. Richards a „belletrista” és „impresszionista” kritika retorikáját alábecsülje, a diszciplínát pedig a „scholarship” jelentésű tudományosság rangjára emelje.⁵⁹ Az Új Kritika az új retorikával együttműködve ugyan rehabilitálta a retorikát mint a valóság szerkezetét alakító érvelést, ám egyúttal a régi retorika teljesítőkéességét leértékelte, és egy sajátos nyelvet alakítva ki, az irodalmi diskurzusból száműzte a társadalmi problémák taglalását, ennél fogva pedig beszédmódját periferikussá tette. Ugyanakkor az irodalmi kánon nem tudja magát kivonni a politikai közösség alkotmányának társszerzői feladataiból, az ominózus „chain-writingből”; akkor sem, ha retorikailag minden tőle telhető erőfeszítést megtesz ennek kinyilvánításáért.

Ezzel nagyjából egy időben, 1929-ben jelent meg Halász Gábor beszédes című esszéje a *Napkeletben: A líra halála*. Tőle ered a „szubjektív” és az „objektív” líra beállítottságainak megkülönböztetése, amely az utóbbit a korszerűség etalonjává téve új retorikai stratégiát hozott a magyar irodalomtörténet-írásban.⁶⁰ Mivel a polgári világnézet válságba jutott, leáldozott a romanticizmus stíluskényszerének, amelyet az jellemzett, hogy „a költői én nagyra növéseivel kapcsolatos volt a költői téma fokozatos szubjektíválódása”.⁶¹ A szubjektív beállítottság elavult retorikáját felváltó objektív költészet szubjektuma „nem az élményeit hiszi kimeríthetetlen gazdagnak, hanem az élményeket fakasztó külső valóságot”;⁶² és ez a distancia a realitástól bizalmatlanságot szült a trópusok és alakzatok iránt. Az énközpontú vers ugyan Halász megközelítésében éppen a „versformák széthullását” okozta, ám azon tételéből, hogy „a formai motívumok, amelyeket lírateremtők-

ként kiemelt, másodlagosak voltak, a vers ornamentikájához és nem struktúrájához tartoztak”,⁶³ az maradt fent időtállóan hangoztatva, hogy az alanyi költészetben inkább ornamentálisak, s nem strukturálisak a retorikai eszközök; vagyis tetszés szerint bővíthetők, elvonhatók, helyettesíthetők és egyszerűsíthetők, így nem hordoznak ismereti többletet, amennyiben pedig mégis, kizárólag magáról a költőről. Ehhez az új verseszményhez törvényszerűen új kritikai eszmény társul, amely nem a nagy egyéniségnek hódol, hanem a témát és kifejtését tiszteli. Más lapra tartozik, hogy esztétikailag mennyire meggyőző a logica vetustól a logica novához történő átmenethez mérni – ha ugyanis a szakirodalmat olvassuk, ez a benyomásunk támad – Ady és Verlaine háttérbe szorítását Babitscsal és Rilkével szemben. A magyar szépirodalmi és irodalomtudományi nyelv azóta is attól a retorikai töréstől szenved, amely az 1970-es évek új költői beszédmódjaira hivatkozva magát a metaforát is túlértékeltnek állítja be.⁶⁴

Vegyük észre, hogy a diszciplináris önállósodás következő lépcsőfoka minduntalan a retorika új elméletéhez csatlakozik, és valamennyi kritikus azzal a szándékkal lát munkához, amit a legendás Shakespeare-filológus és szerkesztő Samuel Johnson már a XVIII. században a szabályok megállapításával és a vélemény tudássá tökéletesítésével határozott meg. Mire tehát felállítjuk ezeket a szabályokat, és mire a véleményből tudásra teszünk szert, diskurzusközösségünk horizontja annyira beszűkül, hogy közös ügyekként nem pusztán a klasszikus közügyek, de az ízléscívek is kikerülnek a közbeszédből. Ekként evidens is, hogy az irodalomkritika elsőként a nemzeti nyelvű irodalmiság kifejlődésekor, a modern nyelvi tanszékeken önállósodott, vagyis a helyes nyelvhasználattal forrott össze; és az sem véletlen, hogy az irodalomkritika a mai posztretorikai fázisban a módszerek harcán is túljutott.⁶⁵ Az Eve Sedgwick tanulmányából elterjedt „paranoid és reparatív olvasat”⁶⁶ mintegy az irodalomértés két, ellentétes töltésű pólusaként vonzzák egymást: az előbbi a mélységet fürkészi, minél professzionálisabb kíván lenni, és folyton nyomoz, míg az utóbbiban az „átlagolvasó” alakja sejlik föl, inkább leíró beállítódású, mintsem szubverzív, és a nyelvi jelek szintjén mozog. Mindkét rivalizáló megközelítés, az egyik – Ricœur fogalompárjaiból indul ki Sedgwick – a „gyanú hermeneutikájának” előfeltevéseit követi, míg a másik inkább a(z eredeti) jelentés helyreállítására irányul, ugyanúgy a mai kor bélyegét viseli ma-

⁵⁹ Uo., 50.

⁶⁰ KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A kettévált modernség nyomában (a magyar líra a húszas–harmincas évek fordulóján)*
<https://mek.oszk.hu/05800/05846/pdf/nemfelelnék02.pdf>

⁶¹ HALÁSZ Gábor: *A líra halála = Napkelet*, 1929, 11. sz., 835.

⁶² Uo., 837.

⁶³ Uo., 836.

⁶⁴ FALUSI: i. m. (2018), 59–69.

⁶⁵ GUILLORY: i. m. (2022), 63.

⁶⁶ SEDGWICK, Eve Kosofsky: *Paranoid Reading and Reparative Reading; or, You're So Paranoid, You Probably Think This Introduction Is about You = Novel Gazing: Queer Readings in Fiction*. Ed. KOSOFKY SEDGWICK, Eve, Durham, London, Duke University Press, 1997, 1–37.

gán, mint Bruno Latour „posztkritikai gyakorlata”.⁶⁷ Mit kell kiolvasnunk egy irodalmi műből ahhoz, hogy korszerűnek látszon? Marx, Nietzsche és Freud (Segdwick a queer irodalomkritikát és az újhistorizmust elemzi behatóbban) vagy az Új Kritika előírásainak engedelmessédjünk? S ha már végképp kiábrándultunk az „úgy látszik, erről beszél, de valójában éppen az ellenkezőjéről” típusú freudomarxista szöveghipnózisokból, hová, miféle értelmezési gyakorlathoz tudunk visszahajolni? Nemritkán az Új Kritika „close readingjének” fellazított változatához, amely nem a szexuális elfojtást vagy a traumatizáló társadalmi elnyomást, hanem a szövegszerű valóságot tárja fel a műben – legalábbis erre tesz kísérletet.

A szöveget valamiféle lappangó jelentés tüneteként előállító „symptomatic reading” és a felszínre bukkanó – nem felületes vagy felszínes – tartalmakra fogékony „surface reading” vitája voltaképpen arról folyik, hogy a trópusoknak kettős jelentésmezője van-e, és a konnotáció elsődleges vagy másodlagos rétegét feltárva, illetőleg kiaknázva jutunk-e jobb magyarázathoz.⁶⁸ Itt sincsen szó azonban egyébről, mint az esztétikai autonómia vagy a referenciális/ideológiakritikai olvasat primátusáról; előbbi a felszíni, utóbbit a mélységi olvasatok támogatják. Ha pedig a foucault-i diskurzusanalízis vagy a jamesoni ideológiakritika szempontrendszerét sajátítjuk el, egyúttal arra az álláspontra is helyezkedünk, hogy azok a textusok relevánsak az esztétikai ítélőerőnek, illetőleg azokkal a textusokkal érdemes esztétikai viszonyt kialakítanunk, amelyek az efféle kódoknak könnyebben adják meg magukat. Gyanússá vált azonban mára – és joggal kompromittálódott – a bizonyos ideológiákat leleplező és újabbakat az olvasóra kényszerítő kettős ügyvitel, amely dupla csavarral éppen az emancipatorikus követeléseket megfogalmazó vagy azokat a társadalmi erőszak hatására elkenődő, perszuazív politikai retorikát kéri számon a nyitott műveken. Stephen Best és Sharon Marcus összekapcsolják a nyelvi jelekkel vesződő „surface reading” módszerét a politikai realizmussal, minekutána az értelmezés helyett inkább csak demonstratív tárgyalják a szövegeket, s nem társítanak hozzájuk politikailag mozgósító értéktartományokat.⁶⁹

A trópusok megkettőzése arra az időszakra utal vissza, amikor a retorika és a „belles lettres” tárgyait külön oktatták, s a nemzeti irodalmak elterjedésével felismerték, hogy „a retorika a legnagyobb válaszfal köztünk és őseink között... egy láthatatlan fal” (C. S. Lewis), valamint – Robert Curtiust idézve – „kultúránkban a retorikának nincs

helye”.⁷⁰ Nota bene előtte a „belles lettres” a költészetet, a történelmet, az elokvenciát (szónoklatot) és a morálfilozófiát is magába foglalta, s a „man of letters” olyasvalamit jelentett még a XVIII. században is, mint a szónok az antikvitásban; társadalmi funkciója az ízlés genus proximuma alatt, a közügyeket tárgyaló koiné fejlesztése során megszüntetve őrizte meg az ősi minta reminiscenciáit.⁷¹ De vajon melyik kritikai eljárás mód a „retorizáltabb”, s melyik a „szépirodalmibb”? George Kennedy még a hellenizmus retorikájáról jegyezte meg, hogy „a meggyőzésről egyre inkább áttevődött a hangsúly az elbeszélésre, a közösségről a személyes kontextusra és a diskurzusról az irodalomra”. Nem kétséges, hogy e narratíva szerint az utóbbiak számítanak előremutatónak korszerűnek.⁷²

Guillory tehát korábbra datálja a retorika hanyatlásának kezdetét, mint Perelman; néhány példát is hoz, amelyek azután és azóta egyértelműen negatívan jelenítik meg értelmi műveleteit. Descartes a Port Royal új retorikájának szellemében ítélte el a régít, Locke a cicerói szabályok haszontalanságát és taníthatatlanságát állapította meg, ahogy Adam Smith is a haladás gátjának tartotta, Vico viszont a régiek topikus tudását és a modern természettudományt nem volt hajlandó egymást kölcsönösen kizáróként felfogni. Minden bizonnyal azonban Kant hozzáállása vált hosszú időre mértékadóvá, aki a „mesterségbeli tudás nélkül, de teli energiával” kitétel az antik vitát elevenítette föl, és az antikvitásban győzedelmes nézőponttal szembe fordulva a retorikát nem technének, hanem dynamisnak, intuitív képességnek akarta láttatni. Kant az elokvenciát és a helyes beszédet a szépművészetbe sorolta, s ekként méltányolta, ám az ars oratoriát, amely az emberi gyengeséget öncélúan használja ki, egyáltalán nem tisztelte. A retorikáról alkotott modern elméletek nyilvánvalóan azon a ponton siklanak félre, amikor a beszéd, az olvasás és az írás, tehát „a nyelvi művészetek rendszerezése” helyett pusztán a szóbeli meggyőzésre, sőt manipulációra szűkítik a fogalom használatát.⁷³

Guillory a „posztmetodológiai” és a „posztretorikai” állapot jellemzőit a következőképpen összegzi. Egyrészt a techné háttérbe tolása a módszer javára, illetve az információ előtérbe hozása a gyakorlati ismeretátadás rovására – ami a művészet taníthatóságának dilemmáját is felveti – nemcsak a tudás értelmezését fogja rövid pórázra, de elfedi azt a körülményt, hogy a retorika (főként a toposzok alkalmazása) információkészletet is raktároz. „Tankönyveink nagyobb mértékben vastagodnak, mint ahogy a művészet [mesterség] megtestesülésébe vetett bizal-

⁶⁷ GUILLORY: i. m. (2022), 83.

⁶⁸ Uo., 86–90.

⁶⁹ BEST, Stephen – MARCUS, Sharon: *Surface Reading: An Introduction = Representations*, 2009, No. 1., 1–21.

⁷⁰ GUILLORY: i. m. (2022), 141.

⁷¹ Uo., 174.

⁷² Uo., 142.

⁷³ Uo., 146–150.

munk csökken.”⁷⁴ A retorikai tudás mechanikusságának előfutára pedig kétségtelenül Petrus Ramus volt, s így nem a szóbeliről az írásbeli kultúrára való áttérés tekinthető az igazi törésnek, hanem a techné mértéktelen absztrahálódása. A másik fontos tényező a megértőképeség széttagolódása a különböző tudásterületekre, ami megfosztotta a retorikát attól az előjogától, hogy az emlékezés kútfeje legyen; és ahogy a világot matematikailag kalkuláló, számszerűsítő kultúra digitális kódjaiban, úgy – miként hajdan – általa rögzüljön valamennyi fontos információ. Ha a retorika fénykorára pillantunk, még azt vesszük észre, hogy a mára specializálódott ismeretanyagok – mint a pszichológia, a poétika vagy a politikatudományok – mind „megragadhatóak a techné gyanánt felfogott retorikán belül és azon keresztül.”⁷⁵

A harmadik, alighanem a legfontosabb tényező, hogy miként teszünk különbséget a nyelvről és a világról való tudásunk között. Kétségtelen, hogy az antikvitas auktora – és autoritása – a verba és a res közötti distinkciót előszeretettel utalták a decorum érdeklődési körébe, s nem kezelték olyasféle episztemológiai problémaként, mint a modern nyelvfilozófiák.⁷⁶ Vajon hordoz-e tudást a kifejezés stílári sokfélesége, a dolgok sokféleképpen mondhatósága – amelyet a reneszánsz, például Erasmus népszerű, sok kiadást megélt könyve, a *De utraque verborum ac rerum copia* oly nagy becsben tartott (1512) –, vagy pedig ez a tudás csupán felhalmozódik? A „posztretorikus szakértő” az ismeretek módszeres gyarapítását ismeri el mindössze, s nem törődik azok generativitásával.⁷⁷ A szónok tevékenysége már a XVIII. századtól a „nem specialista” és a „nem szépművészeti” kategóriákba tartozott a legtöbb szerzőnél. Guillory kifejti a retorika legnagyobb mérvű átalakulását az irodalomkritikai gyakorlatban: Joseph Addison *The Spectator*a és Richard Steele *The Tatler*e remek példái annak, hogyan lett az esszé a stílus csiszolásának médiuma.⁷⁸ Az lett a mi Gyulai Pálunk, Péterfy Jenőnk, Schöpfung Aladárunk munkásságában is. Az az esszé, amelynek retorikai eszköztárával a magyar reformkori, később az esszéírói nemzedék, majd a nyomdokait követő, a közügyekben való kompetenciát és az esztétikai ítélerő közösségi legitimációját biztosító írók a schilleri „szép látszat államának” tégláit egymásra rakták – és rakják folyamatosan.⁷⁹

Ha áttekintjük a mai kritikaírói gyakorlatot, újra egyértelmű elmozdulást tapasztalunk a scientia típusú tudományos fogalomhasználat egyeduralmától az ars típusú retorizáltság felé, amely a metaforákat és az egyéb trópusokat nem diszkreditálja. Régi mintázatok élednek újjá: Oscar Wilde esszéje, *The Critic as Artist* a kritikust a művészi gondolkodás egyenrangú partnerévé avatta (1891). Mai követője, Joseph Kosuth az *Art After Philosophy* (1969) gnómájában a scientia gyanánt kezelt filozófia elégtelenségét demonstrálta, mivel a művészetről is csak művészen gondolkodhatunk: „...szinte lehetetlen a művészetet általános fogalmakkal tárgyalni anélkül, hogy tautológiákban beszéljünk.”⁸⁰ Amennyiben kerülni akarjuk a tautológiákat – ha nem is merészkedünk olyan messzire a kényelmes kurrikuláris előírásoktól, mint Kosuth –, legalábbis egyéni stílusra kell törekednünk az ízlésítélkezkor. Arthur C. Danto az *After the End of Art* jellegének búvkörében, a formalizmust és az Új Kritikát is bírálva írta, hogy „a modernista kritikai gyakorlatot kivonta a forgalomból az, ami a művész-világban a hatvanas évek végén és a hetvenes években végbement”, mert az artworld megelégette, hogy a hagyományos beszédmód „mindenféle kultúrák és időszakok művészetét egy formalista csontváza csupaszította le” (1996).⁸¹ Sarah Gory a „fictocriticism” szemléletmódját, vagyis a fiction és a non-fiction regisztereinek keverését javasolja, ami radikalizmus ellenére sem hat pusztá polgárpukkasztásnak. „Ami engem illet, [...] azt az elképzelést vallom magaménak, hogy az írás és a művészet párbeszédet folytat, a szövegek »inkább a műhöz, mintsem a műről szólnak«. Egy közös nyelv felé törekszenek. Valamiféle közösségbe.”⁸²

Ezek a tendenciák mind a kritikaírás posztretorikai periódusa utáni retorikai reneszánszról tanúskodnak, ami az irodalomszemléletet is más megvilágításba helyezi, és arra sarkallja a szakmát, hogy újra komolyan vegye Roman Jakobsont. Ismételjük meg az ő tételét. „A költészet nem abból áll, hogy a diskurzushoz retorikai díszítések is járulnak: a diskurzusnak és valamennyi részének teljes átértékelését foglalja magában.” Mindez összecseng a modern fizikai világkép felismerésével, amely számításait és modelljeit nem a karteziánus adekváció és a Karl Popper-i akkumuláció szerint készíti. Nyelvhasználatát Heisenberg a költőihez hasonlítja; és ezzel nem csupán a metafora is-

⁷⁴ Uo., 159.

⁷⁵ Uo., 164.

⁷⁶ Uo., 157–167.

⁷⁷ Uo., 167.

⁷⁸ Uo., 178.

⁷⁹ SCHILLER, Friedrich: *Levelek az ember esztétikai neveléséről* = Uő: *Művészet- és történelemfilozófiai írások*. Ford. PAPP Zoltán, MESTER-HÁZI Miklós, Bp., Atlantisz, 2005, 259.

⁸⁰ KOSUTH, Joseph: *Art After Philosophy* = Uő: *Art After Philosophy*

and After. Collected Writings 1966–1990. Cambridge, Massachusetts, The MIT Press, 1991, 20.

⁸¹ DANTO, Arthur C.: *After the End of Art. Contemporary Art and the Pale of History*. Princeton, Oxford, Princeton University Press, 1997; vö. PATTY, Megan: *The Museum and the Trouble = Art Writing in Crisis*. Ed. HAYLOCK, Brad, PATTY, Megan, London, Sternberg Press, 2021, 199.

⁸² GORY, Sarah: *In Communion: Art/Writing and the Fictocritical = Art Writing in Crisis: i. m.* (2021), 133.

meretelméleti státuszának rehabilitációjához járul hozzá, de azt is elismeri, hogy a tudományos eredmények közléséhez, közvetítéséhez nélkülözhetetlen a retorikai invenció. „Ezeket a modelleket – válaszolta Bohr – nem elméleti számításokból, hanem kísérletekből következtettem – vagy ha jobban tetszik: találtam ki. Remélem, megközelítik az atomok struktúráját annyira – de éppen csak annyira, és nem jobban –, mint a klasszikus fizika szemléletes nyelve. Tisztában kell lennünk vele, hogy ha atomokról van szó, a nyelvet a fizika is csak úgy használhatja, mint a költészet. A költőt sem a tények szabatos leírása izgatja elsősorban, hanem költői képek és bizonyos lelki kapcsolat teremtése.”⁸³

A jogi topika újjáélesztése

Nem csodálkozhatunk hát azon, hogy Theodor Viehweg 1953-ban megjelent, *Topik und Jurisprudenz* című könyve óta a jogtudománynak a politikai közösség fundamentális normáit meghatározó és értelmező közjogi diskurzus retorizáltságára is újra kinyílt a szeme. Ha abból a dichotómiából indulunk ki – mint többen a Viehweg könyvről kipattant elméleti vitában –, hogy vagy a jogdogmatika tudományos rendszerszerűsége, vagy a jogi topika „mindennapi bölcsességhez kötöttsége”, előbb-utóbb biztosan a dogmatika arat győzelmet; azonban be kell látnunk – és ezért utaltam röviden Dworkin teóriájára –, hogy a fogalmi piramist építő „Begriffsjurisprudenz” kudarcra van kárhozthatva; alkotmánya az első „nehéz esettől” összedől, ha kizárólag a definíciós tudásra alapoz.⁸⁴

Legkidolgozottabb elméletét az amerikai Jack M. Balkin nyújtja a jogi topikának, amikor az új originalisták alkotmányértelmező eljárásait vizsgálja. Vajon az értelmezési művelet során elegendő-e, ha a „szerzői szándékra”, az eredeti, közönséges jelentésre hagyatkozunk, avagy a szöveg univerzum a szabályok, sztenderdek és elvek közül való választással szükségképpen kitágul? Mennyire szükségzerű és mennyire kíváncsú, illetőleg milyen eredményre jut az alkotmányszöveg aktivista értelmezése, amikor valamennyi bíróság jóhiszeműen, a bona fides szerint jár el, s mindegyikük csupán a változó körülményekhez igazítja az eredeti jelentést? Az alkotmány dialektikus értelmezési hagyománya, hogy miközben a társadalmi stabilitást és a közrendet biztosítja, saját változásának a motorja is egyben. Ugyanazt a hermeneutikai művele-

tet tapinthatjuk ki itt, amelyet az irodalom és a kritikaírás – sőt általában véve a metaforahasználat esetében – a normasértés redukciójának, a hagyományteremtés hagyományának hívtunk. Ezt a redukciót pedig a toposzok teszik lehetővé, amelyek tehát tudáselemeket hordoznak. Balkin – Philip Bobbittal vitatkozva – úgy véli, hogy „alkotmányos retorikánk rendszere magában foglal egyfajta ortopraxist (helyes gyakorlatot) az alkotmányos évről, ám nem foglal magában egyfajta ortodoxiát (helyes meggyőződést) az alkotmányelméletéről”.⁸⁵

A jogi topika legnagyobb dilemmája, hogy a toposz mögött meghúzódó morális álláspontok sokféleségét a diszkurzív tudományosság követelményei szerint csökkentse. Hogyan legitimálhatja döntéseit az alkotmányjog, ha azok politikai relevanciájában minduntalan ott kísért az önkény – akár felülbírálják a törvényhozót, akár „csak” szándékait puhatolják ki? A textualizmus (formalizmus) a pozitivista irodalomkritikához hasonlóan ezeket a döntéseket pusztán szubszumpciós műveleteknek fogta fel; a liberális konstitucionalizmus, az „alapjogiasítás” dinamizmusa az „élő alkotmány” égisze alatt megfeledezett a normasértés redukciójának legitimációs szükségletéről; amelyre válaszul az „eredeti” originalizmus a jogalkotói intenciót kutatva igyekezett visszatérni a szövegközpon-túsághoz.⁸⁶ A kérdés mindazonáltal nyitott: mi az alkotmány helyes értelmezése, és mi alapján állapítható meg? Valóban a feltételezett jogalkotói szándék az „eredeti” jelentés, vagy igazat adhatunk a hermeneutikának, hogy a szerzőnél is jobban értjük szövegét? Vajon a jogi „close reading”, „reparative reading”, „surface reading”, azaz a textualizmus és az originalizmus, avagy a jogi „paranoid reading”, „symptomatic reading”, azaz az aktivizmus és a dinamizmus válik inkább a köz és a jogfejlesztés javára? Vajon melyik felel meg a kíváncsú morális olvasatnak? És vajon a retorikus-topikus érvelés melyik megközelítéshez tartozik hozzá? Balkin az alkotmányhoz való hűség formuláját bevezetve elismeri ugyan, hogy a jog nem autonóm, nem független a politikától; ám az előnyszerzésért zajló verseny „közönséges politikájával” szemben a „magas politika” feladataként határozza meg „az alkotmányban megelevenedő elképzelésekről, tervekről és elvekről szóló viták lefolytatását”.⁸⁷ Vagyis itt megint csak az a koiné forog kockán, amelyet fejlődése során az irodalomkritika is mindig áhított; hazánkban pedig hol a nemzet iránti felelősségből fakadó írástudói ethosz, hol a ne-

⁸³ HEISENBERG, Werner: *A rész és az egész. Beszélgetések az atomfizikáról*. Ford. FALVAY Mihály, Bp., Gondolat, 1975, 62.

⁸⁴ Vö. POKOL Béla: *A jogi topika = Uő: A jog elmélete*. Bp., Rejtjel, 2001, 162–174.

⁸⁵ BALKIN, Jack M.: *Arguing about the Constitution: The Topics in Constitutional Interpretation = Constitutional Commentary*. University of Minnesota Law School (Vol. 33:145), 2018, 153.

⁸⁶ TÓTH J. Zoltán: *Dinamizmus, originalizmus, textualizmus avagy az aktivista alapjogi bíráskodás és az arra adott neokonstrukcionista jogelméleti reakciók az Egyesült Államokban = Jogtudományi Közöny*, 2007, 4. sz., 143–153.

⁸⁷ BALKIN: i. m. (2018), 161.

gatív értékítéletet közvetítő értelmiségi politizálás vagy juridizmus (jogi voluntarizmus) címkéivel látnak el.⁸⁸

A szólásszabadság kiteljesedése is azon áll vagy bukik, hogy – akár az irodalmi, akár a jogászai tudásterületeken – lehetőség nyílik-e olyan nyelvhasználatra, amely az észszerűség, a koherencia és az összemérhetőség oltárán nem áldozza fel a véleménykülönbségek artikulációját, vagyis a redukciós technikák hagyományának meghonosításával teret hagy a normasértésnek: sem a régmúlt társadalmi állapotaira alkalmazott értelmezői gyakorlatot nem kívánja anakronisztikusan rögzíteni, sem annak a társadalommérnöki akaratra nem ad szabad kezet, amely értékítételeit a szcientizmus fennsőbbeséges módszereivel leplezve részérdekek alapján osztja meg a közösséget, majd egy bizonyos partikularitásnak dobja

oda a bonum commune-t. Balkin ezt alátámasztandó fölleveníti az alkotmányértelmezés Bobbit-féle modalitását, a következőkre alapozott érvelési beszédmódokat: a szövegre, a történetre, a szerkezetre, a doktrínára, a bölcsességre és az ethoszra; ami ugyanakkor továbbfejlesztendő, és éppen a toposzok mozgósítása révén.⁸⁹

Az egyéni lelkiismeretre való ráhatározást vagy az önkényességet kiküszöbölő topikus érvelés persze a common law hagyományában könnyebben megérthető, mint a kontinentális – akár a francia, akár a német típusú – jogi kultúrában, amelyben nem a bíró alkotja a jogot esetről esetre, hanem a parlamenti képviselők és a kormány árnyékában dolgozó, a gyakorlattól, ám a szemlélődő életmódtól egyaránt idegenkedő államapparátus. A jogi doktrínák Balkin-féle kettős karakterét, az államhatalmit és

Joseph-Nicolas
Robert-Fleury,
Ramus
a gyilkosaira vár,
1840
Sorbonne
Egyetemi
Könyvtár,
Párizs
© Wikimedia
Commons

⁸⁸ FALUSI Márton: *Mi van a jogon túl? = Iustum Aequum Salutare*, 2010, 3. sz., 11–16.

⁸⁹ BALKIN: i. m. (2018), 169.

a topikust úgy is átültethetjük a mi gondolatmenetünkbe, hogy egyfelől az uralom kikényszeríthetővé teszi őket, másfelől egy bizonyos jogi kultúrában érvényesülnek. Balkin is készít katalógust ezekről a toposzokról, mint ahogyan Arisztotelész és Cicero is tette: ez a gesztus a jog kulturális meghatározottságának, megelőzöttségének bizonyágtétele. Amikor viszont Petrus Ramus leltározta a retorikai eszközöket, éppen ellenkező irányban mozgott, és ellenkező hatást ért el: a retorika univerzálissá és ismeretelméletileg fogyatékosná vált. Akár a szépirodalmi műalkotás, akár az irodalomkritika retorizáltságát vizsgáljuk, szembeszökő, hogy az azon történő felülemelkedés igénye az ízlésnek a nemzeti hagyományait tünteti el, valamint az egyéni ítélőerőt – ellenőrizhetetlenül diszkrecionálisnak nyilvánítva – egyre kisebb szabadságban részesíti, s valamiféle névlegesen egyetemes, általánosítható mércének rendeli alá, amelyeket mindazonáltal a tudás birtokosai, a „szakértők” állapítanak meg és gondolnak. Ekként a retorizáltság az egyéni ítélkezés megalapozatlansága és a voltaképpen csoportérdekeket kiszolgáló szakértői szcientizmus között is egyensúlyoz; megtalálja az arany középutat.

Balkinéhoz olvassuk hozzá Martha C. Nussbaum könyvét a költői igazságszolgáltatásról, amely szintén a common law hagyományban vetve meg lábát, a konstitutív irodalmi retorika közösségi funkcióját állítja előtérbe.⁹⁰ Nussbaum a racionális döntésemélet utilitarista modelljeivel száll vitába, s az irodalmi képzelőerőt, különösképpen a regényt mint metaforát világgépalkotónak, valamint az érzelmeket észszerűsíthetőnek láttatva, Dickens *Nehéz idők* című regényét és Walt Whitman híres verseskötetét, a *Fűszálakat* a tudományos – közgazdaság-, jog-, politikatudományi – módszerekkel egyenrangúan kezeli, hogy e tudásszférák egymást támogassák a kontextusfüggő ítélethozatalban. „Whitman szerint a költő-bíró »szilárdan áll a talpán«, amivel egyszerre utal a kiegyensúlyozottságára, valamint arra, hogy a valóság talaján áll. Ezáltal a jogi és bírói gondolkodásnak abba az elméleti hagyományába illeszti be ezt az ideált, amely közvetlenül Arisztotelészre vezethető vissza, aki az igazságos ítéletnek egy olyan normatív megközelítését dolgozta ki, amely az elvont alapelvekre való kizárólagos hivatkozást volt hivatott felváltani.”⁹¹

Az irodalmi képzelet „elfogulatlan szemlélője” (a kifejezést Adam Smithtől kölcsönzi) és „együttérző azonosu-

lása” mérce a jog és a politika számára, amelyek szerepét Nussbaum sem becsüli alá, csak éppen egymásrautaltságukat villantja elő a feledés homályából. Whitman „ki-egyenlítője korának és országának”,⁹² akárcsak a bíró és a kritikus; versei, akárcsak később a nagy amerikai regények Faulknerrel Thomas Wolfe-on és William Styronon át Jonathan Franzenig, kétségtelenül megrajzolták egy bizonyos kulturális horizont ívét, amelyre a Supreme Court ítélkezési gyakorlata is fölfeszíthető; és vice versa, a bírói jogfejlesztés horizontjára az irodalmi valóságkonstrukció, hiszen sem a személyiséghez, sem a közösséghez nem férhetünk hozzá közvetítettség nélkül. A magyar eszmétörténetben a jog és az irodalom konfigurációja ugyan eltért ettől a modelltől, ám Zrínyi, Petőfi, Arany vagy akár Ady, Móricz, Illyés, Esterházy Péter életművei – a sor tetszés szerint bővíthető – nem értelmezhetők az alkotmánytörténettől függetlenül. Politikai diskurzusaink, toposzaink és metaforáink pedig nem csupán úgy tekintenek erre a kontextusra, mint kalapbokrétára vagy tulipánra a kapuzábán, hanem mint megismerőtevékenységünk és megértőképességünk, valamint egyéni helyzettudatunk judíciumának zálogára; a szólásszabadság pedig ténylegesen ezek között a nyelvi határok között bontakozhat ki.

Ulpianus óta itt kísért és körülöttünk kering a mondat, hogy „Ius est ars boni et aequi”. Mi is megtapasztaltuk a rendszerváltás óta, hogy a jog egy bizonyos felfogása miként verné vissza a politikát a közügyek intézésében való jártasság terén, a kritika pedig miként vergődne a korábrinál „tudományosabb” rangra, s miként írta elő az irodalmi műnek a korábrinál „filozófikusabb” mivoltát. Csakhogy az irodalom, az irodalomkritika és a jog a „magas politika” szükségszerű kontextusai. Romano Guardini ezt az arstot határozza meg ontologikusan. „A művészi megformálás során azonban egészen páratlan dolog történik: felszólítást közlő hatalomra tesz szert az az egység, amely az alkotás során megragadott dologból és a dolgot megragadó emberből alakul ki. E körül az egység körül pedig jelenvalóvá válik az egész létezés: a dolgok összessége, a természet és az emberi élet összessége, a történelem, s a kettő eleven egységgé fonódik össze.”⁹³ Roger Scruton pedig – közös törekvésről és az objektivitás kereséséről beszélve – azt tartja a kultúra fő funkciójának, hogy megszabja az emberek közötti egyetértés általános feltételeinek mércéit.⁹⁴ Hogyan is állapodhatnánk meg ezekben, ha nem ősi tudáskészletünkhöz, a retorikához fordulva?

⁹⁰ Lásd WHITE, James Boyd: *The Legal Imagination: Studies in the Nature of Legal Thought and Expression*. Chicago, University of Chicago Press, 1973.

⁹¹ NUSSBAUM, Martha C.: *Költői igazságszolgáltatás*. Ford. PÁPAY György, Bp., MMA, 2021, 154.

⁹² Uo., 170.

⁹³ GUARDINI, Romano: *A műalkotás lényege*. Ford. GÖRFÖL Tibor, Bp., MMA, 2023, 17.

⁹⁴ SCRUTON, Roger: *A szépről*. Ford. OROSZ István, Bp., MMA, 2019, 145–161.